

Shahid Rajae Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.10, No. 20
Autumn 2021 & Winter 2022

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Analysis and Critique of the Ontological and Semantic Dimension of Hakim Tabrizi's Purification Theology Based on Sadra's Wisdom

Nader Shokrollahi¹
Ali Allah Bedashti²
Mazaher Javadinya³

Abstract

Rajabali Tabrizi is one of the theorists of purification theology. He believes that all the attributes of God have a negative aspect and indicate only a kind of purification and the divine attributes only refer to the negation of its opposite. The basis of this view is the teachings of the principality of Quiddity and equivocal theory regarding the concept of existence and interpretations of verses and narrations and the intellectual roots of the Platonic school are also observed in it. He has denied many

---

¹. Kharazmi University Associate Professor

Nadershokrollahi@gmail.com

². Qom University Professor

alibedashti@gmail.com

³. PhD. Student of Kharazmi University, Karaj, corresponding author
mazaher.javadinya@gamil.com

Received: 28/01/2021

Reviewed: 02/05/2021

Revised: 10/06/2021

Accepted: 15/06/2021

aspects of transcendent wisdom, such as the origin of existence and its accessories, in particular, the objectivity of the essence of divine attributes, in three dimensions: ontological, epistemological and semantic. Analysis and critique of the ontological and semantic dimension of Hakim Tabrizi's purification theology based on Sadra's philosophy Hakim, in his arguments about ontology and semantics, has made a mistake and presented mixed concepts and examples. The author has criticized the views of the sage on the basis of the principality of existence and univocal of existence and a special skepticism of existence and principles such as the simplicity of truth and the status of imitation and the rule of Mu'ati al-Shi.

Keywords: Purification Theology, Rajabali Tabrizi, Transcendent Wisdom, Rule of Unity, Objectivity of Essence with Attributes.

Problem Statement

The main question of this article is that what is wrong with Hakim Tabrizi purification theology based on the principles of Sadra's philosophy? It seems useful to mention a few points about the importance of this discussion. First, the view of purification theology as one of the important theological and philosophical topics. In monotheistic religions, it has always been a point of contention between Muslim, Jewish and Christian Ulema and theologians. These thinkers criticized and evaluated the various dimensions of this view from ontological, epistemological and semantic aspects.

The tendency to this field among pre-Islamic scholars was first raised by Plato, and among Islamic theologians, first in the views of Sheikh Saduq (Allah Bedashti, 2010, p. 287)

Secondly, Hakim Tabrizi is one of the theorists of purification theology who was contemporary with MullaSadra and is considered one of the critics of Sadra's wisdom. Hakim School is one of the two important philosophical schools and schools of Isfahan in the Safavid period that students and elders, such as Qazi. He has trained SeyyedQomi, Mohammad Rafi Pirzadeh, Ghavamuddin Razi, Mullah Mohammad Tonekaboni, ... The sage denies many aspects of the transcendent wisdom, including: the originality of existence, the spiritual sharing of existence, the doubt of existence, the movement of matter, the mental existence, the union of the rational and the rational, the physicality of occurrence, and the spirituality of the survival of the soul. . (Dinani, 1997, vol. 2, pp. 331-334, Homo, 2015, p. 157, Homo, 2008, p. 345)

This study is analytic and criticize Rajabali Tabrizi thought through library sources based on transcendent wisdom and answer these questions:

- 1-What are the bases of purification theology of Hakim?
- 2- What are the purifying opinions of the wise in the dimension of ontology and semantics of divine attributes?

Method

Articles have been written about the subject of the article so far:

- 1- Review and critique of the views of Mullah Rajabali Tabrizi and Qazi Qomi in negative theology, Hamidreza Khademi
Journal of Ontology Research, Vol. 14, Fall and Winter 2016
- 2- Religious causes and motives of Rajabali and Qazi Qomi in denying the originality of Sadra'i's existence, Sadr al-Din Taheri and Mohsen Heravi, 2007, Letter of Wisdom, fifth year

Findings and Results

In the field of semantics of purification theology, Hakim explains his view on the attributes of God based on the principality of Quiddity, the equivocal theory of existence and the difference between creator and creature, and attributes a descriptive meaning to existence. According to the rule of issuance or oneness, the sage has concluded the purification of the Supreme Being from attributes. In the ontological and semantic dimension, He considers the existence between the first and second origin or the creator and the creature, and denies the appropriateness and necessity between the obligatory and the possible. It is believed that the attributes of God should only be spoken of in the word purification.

In his arguments for purifying the Almighty from attributes and denying the objectivity of essence and attributes, Hakim has been mistaken and his intellectual foundations contradict the rule of issuing and the possibility of Ashraf and the reason for God's benefit, and cause the closure of knowledge, intellect and departure from the monotheism of attributes. In Sadra's system, based on the originality of existence, the principle of spiritual commonality and special skepticism, the existence of a simple rule of truth, and the status of an integrative constraint, the objectivity of the essence and attributes have been proven, and Sadra is preferred.

References

- Ashtiani, J, *Selections of the works of the divine sages of Iran*, vol. 1, Mashhad, Mashhad University, 1965, Persian.
- EbrahimiDinani, G.H, Names and Attributes of Right, Tehran, *Ministry of Culture Publishing Organization*, 1997.Persian
- Ibn MaysamBahrani, K, AH, *SharhNahj al-Balaghah*, vol. 1, Bi Ja, Ch II,1404, Persian.
- Pirzadeh, MR, *The Divine Encyclopedia*, Tehran, Central Library of Tehran.Arabic.
- Tabrizi, R, *Asl al-Asil (Asifieh principles)*, introduction and correction by Aziz JavanpourHeravi, Hassan Akbari, Tehran, Association of Cultural Honors,2007,Arabic.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research

Vol.10, No. 20
 Autumn 2021 & Winter 2022

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی
 سال دهم، شماره ۲۰
 پاییز و زمستان ۱۴۰۰
 صفحات ۴۲۹-۳۹۹

تحلیل و نقد بعد هستی‌شناسی و معناشناسی الهیات تنزیهی حکیم تبریزی بر مبنای حکمت صدرایی

نادر شکراللهی^۱
 علی‌اله بداشتی^۲
 مظاهر جوادی‌نیا^۳

چکیده

رجبعلی تبریزی یکی از نظریه‌پردازان الهیات تنزیهی است. او بر این باور است که همه اوصاف خداوند، جنبه سلبی دارند و تنها از نوعی تنزیه حکایت می‌کنند و ارجاع اوصاف الهی به سلب مقابل آن است. مبنای این دیدگاه بر اساس آموزه‌های اصالت ماهیت و اشتراک لفظی وجود و تفسیرها و برداشت‌های ظاهری و قشری از آیات و روایات است و رگه‌های فکری مکتب نوع افلاطونی نیز در آن مشاهده می‌شود. حکیم بسیاری از امهات حکمت متعالیه، همچون، اصالت وجود و لوازم آن، بالخصوص عینیت ذات و صفات

Nadershokrollahi@gmail.com
 alibedashti@gmail.com
 mazaher.javadinia@gamil.com

^۱ دانشیار دانشگاه خوارزمی کرج
^۲ استاد دانشگاه قم
^۳ دانشجوی دکتری حکمت متعالیه خوارزمی کرج، نویسنده مسئول

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۰۹
 تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۲/۱۲
 تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰
 تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۵

الهی را در سه بعد هستی‌شناختی، معرفت‌شناسی و معناشناسی انکار کرده است. حکیم در استدلال‌های خود در بعد هستی‌شناسی و معناشناسی دچار خلط مفهوم و مصداق شده است. نگارنده بر اساس اصالت وجود و اشتراک معنوی وجود و تشکیک خاصی وجود و اصولی همچون قاعده بسیط الحقیقه و حیثیت تقییدیه اندماجی و قاعده معطی‌الشی دیدگاه‌های حکیم را نقد کرده است. کلمات کلیدی: الهیات تنزیهی، رجبعلی تبریزی، حکمت متعالیه، قاعده الواحد، عینیت ذات با صفات.

طرح مسئله

پرسش اصلی این نوشته آن است که الهیات تنزیهی حکیم تبریزی براساس مبانی فلسفه صدرایی، دارای چه رخنه‌ها و ضعف‌هایی است؟ در باب اهمیت این بحث ذکر چند نکته مفید به نظر می‌رسد. اول اینکه دیدگاه الهیات تنزیهی به عنوان یکی از موضوعات مهم کلامی و فلسفی، در ادیان توحیدی، همیشه محل نزاع علما و الهی‌دانان مسلمان و یهودی و مسیحی بوده است. این اندیشمندان، ابعاد مختلف این دیدگاه را از جنبه‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و معناشناختی، مورد نقد و ارزیابی قرار دادند. گرایش به این حوزه در میان حکمای قبل از اسلام، اولین بار توسط افلوپین، و در میان متکلمان اسلامی ابتدا در دیدگاه‌های شیخ صدوق مطرح شده است (اله‌بداستی، ۲۰۱۰، ص ۲۸۷).

این دیدگاه امروزه در الهیات جدید و معاصر نیز با رویکردهای مختلف مورد مذاقه نظر است. دیدگاه تنزیهی یکی از دیدگاه‌هایی است که در باب اوصاف الهی در حوزه معناشناسی ابراز شده است.

دوم اینکه حکیم تبریزی، یکی از نظریه‌پردازان الهیات تنزیهی است که معاصر با ملاصدرا بوده است و یکی از منتقدان حکمت صدرایی محسوب می‌شود. مکتب حکیم، به عنوان یکی از دو حوزه و مکتب مهم فلسفی اصفهان در دوره صفویه است که شاگردان و بزرگانی، همچون قاضی سید قمی، محمد رفیع پیرزاده، قوام‌الدین رازی، ملامحمد تنکابنی،... را تربیت کرده است. حکیم بسیاری از امهات و مبانی حکمت متعالیه را انکار می‌کند، از جمله: اصالت وجود، اشتراک معنوی وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری، وجود ذهنی، اتحاد عاقل و معقول، جسمانیه الحدوث و روحانیه البقاء بودن نفس (دینانی، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۳۳۱-۳۳۴، همو، ۲۰۱۵، ص ۱۵۷، همو ۲۰۰۸، ص ۳۴۵).

باتوجه به رواج فلسفه صدرا در چهارصدسال اخیر، درحوزه های فلسفه اسلامی ایران، تطبیق بین نظام فکری صدرا و یک جریان فلسفی معاصر او که احتمال قوی این دو از یکدیگر مطلع بودند. ناظر به هم گاهی سخن می‌گفتند می‌تواند در فهم بهتر این دو جریان در بحث خداشناسی کمک کند. این نوشته به روش تحلیلی به نقد مبانی فکری رجبعلی تبریزی بر اساس مبانی فکری حکمت متعالیه با محوریت سوالات ذیل می‌پردازد:

۱- الهیات تنزیهی حکیم تبریزی بر چه مبانی استوار است؟

۲- آرای تنزیهی حکیم در بعد هستی‌شناسی و معناشناسی اوصاف الهی کدامند؟

پیشینه تحقیق

درحول موضوع مقاله تاکنون مقالاتی نوشته شده است:

۱- بررسی و نقد دیدگاه ملارجبعلی تبریزی و قاضی قمی در الهیات سلبی، حمیدرضا خادمی

مجله پژوهش های هستی‌شناسی، ش ۱۴، پائیز و زمستان ۲۰۱۶.

در این مقاله بیشتر دیدگاه حکیم تبریزی و قاضی قمی در باب اشتراک لفظی و نسبت ذات و صفات و بعد هستی‌شناسی سخن گفته شده است و آن را نقد کرده است، ولی در بعد معناشناسی اوصاف نقد و بررسی صورت نگرفته است.

۲- علل و انگیزه‌های دینی رجبعلی و قاضی قمی در انکار اصالت وجود صدرا، صدرالدین طاهری و محسن هروی، ۲۰۰۷، نامه حکمت، سال پنجم نویسندگان در این مقاله بیشتر به رد اصالت وجود و لوازم آن در الهیات تنزیهی حکیم و شاگردش پرداخته اند و در بعد هستی‌شناسی و معناشناسی الهیات تنزیهی نقد انجام نداده اند. امتیاز مقاله حاضر، تحلیل و بررسی آرای تنزیهی حکیم در بعد معناشناسی است که در مقاله‌های دیگر به طور جامع بیان نشده است. همچنین رویکرد نقادانه و تطبیقی میان آرای حکیم و ملاصدرا صورت گرفته است که در مقالات دیگر مشهود نیست. در این نوشته ابتدا اشاره‌ای به الهیات تنزیهی می‌شود. سپس گزارشی از الهیات تنزیهی حکیم تبریزی ارائه می‌شود پس از آن مبانی کلی اندیشه حکیم تبریزی بیان می‌شود و در انتها دیدگاه تنزیهی حکیم را با محوریت معناشناسی اوصاف الهی برمبنای حکمت صدرا، نقد و ارزیابی خواهد شد.

الهیات تنزیهی

الهیات تنزیهی یا سلبی بر آن است که تنها با شیوه سلبی و تنزیهی می‌توان درباره خدا و صفات و افعال او سخن گفت. کلیه صفاتی که بر حق تعالی اطلاق می‌شود، جنبه سلبی داشته و تنها از نوعی، تنزیه حکایت می‌کنند. الهیات تنزیهی در مقابل الهیات ایجابی قرار دارد. مدعای الهیات تنزیهی در مورد اوصاف خداوند، این است که خدا چه چیزی نیست، نه اینکه چه چیزی هست. اثبات صفات کمال، عبارت است از سلب طرف مقابل آن صفات. زمانی که می‌گوییم خدا عالم است، یعنی جاهل نیست. هدف قائلین الهیات تنزیهی، پرهیز از خطر تشبیه خالق به مخلوق و در نهایت سقوط در ورطه بت‌پرستی است. لذا هر صفت و نسبتی را به خدا منکر می‌شوند و تنها با واژگان سلب و تنزیه درباره اوصاف او سخن می‌گویند، زیرا هرگونه قضاوت ایجابی، درباره خدا، انسان را در ورطه تشبیه قرار می‌دهد (تبریزی، ۱۹۶۵، ص ۵۵، همو، ۲۰۰۷، ص ۹-۱۲؛ علیزمانی، ۲۰۱۴، ص ۶۳، ص ۱۰۲؛ قمی ۱۹۹۳، ص ۱۱۲-۱۷۹).

نگرش تنزیهی حکیم در باب اوصاف الهی، از دیدگاه فلوطین درباره بیان ناپذیری احد سرچشمه گرفته است. فلوطین می‌گوید: «کسی که همه چیز را از او سلب کند و هیچ چیزی را به او نسبت ندهد، سخن درست گفته است.» خدا ورای وجود است و غایت معرفت الهی، تنزیه او از جمیع صفات و سمات و حد و رسوم است. (فلوطین، ۱۹۸۷، ص ۷۳۶؛ پورجوادی، ۱۹۸۵، ص ۲۵).

ریشه‌های الهیات تنزیهی تبریزی

حکیم در دیدگاه تنزیهی خود، تحت تأثیر عوامل گوناگون بوده است. یکی از عوامل مؤثر در گرایش او به الهیات تنزیهی، آموزه‌های دینی نوافلاطونی است. دیدگاه وی صبغه نوافلاطونی دارد و رگه‌های فکری مکتب نوافلاطونی، در آثارش به وضوح قابل مشاهده است. کتاب *تئولوجیا* اثر فلوطین و اندیشه‌های او درباره تنزیه احد از هرگونه وصفی، زمینه مناسبی برای سوق دادن وی به الهیات تنزیهی بوده است. یکی دیگر از عواملی که در گرایش او به الهیات تنزیهی مؤثر بوده است، تمسک جستن وی به آیات و روایات است، او موضع خود را در تبیین معناسناسی اوصاف حق تعالی با استناد به همین آیات و روایات و

برداشت ظاهری از آنها توجیه می‌کند (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۹؛ دینانی، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۳۳۰).

حکیم در تبیین مبانی فکری خود از دیدگاه‌های معلم اول و معلم ثانی، نیز استناد جسته است. در برخی موارد به سخنان حکمای هند نیز تمسک کرده است که می‌گویند: «حق تعالی هست، نه به هستی که ممکناتند» (تبریزی، ۱۹۶۵، ص ۵۰).

او از اتباع و مقلدین مشاء است قائل به اصالت ماهیت است. هرچند هانری کربن معتقد است که انتساب او به نحله مشاء، اندکی شتابزده است. زیرا اگرچه در مواردی به اثبات مبانی مشاء و انکار مبانی حکمت متعالیه پرداخته، ولی برخی از دیدگاه‌های وی همچون، قاعده امکان اشرف ورد وجود ذهنی و توجه به اثولوجیا، استناد به آیات و روایات و استناد به حکمای هند و عرفا، به دیدگاه اشراقی نزدیک‌تر است تا به حکمت مشایی (آشتیانی، ۱۹۶۵، ج ۱، ص ۸؛ دینانی ۲۰۰۸، صص ۳۴۵، ۳۴۶).

مبانی فکری حکیم در الهیات تنزیهی

الهیات تنزیهی از ابعاد مختلف، هستی‌شناختی، معرفت‌شناسی و معناشناسی قابل تحلیل و ارزیابی است، محور اصلی این تحقیق، حوزه معناشناسی است. از آنجایی که اصول وجودشناسی صفات به‌عنوان مبنا معناشناسی صفات الهی محسوب می‌شوند؛ لذا ابتدا به طور مجمل مبانی وجودشناسی صفات را از دیدگاه حکیم بیان می‌کنیم.

الف: قاعده الواحد

حکیم تبریزی کل فلسفه خود را بر مبنای قاعده مشهور «الواحد» یا صدور کرده است و همه مبانی فکری خود را به نوعی به قاعده «الواحد» مرتبط کرده است. وی این قاعده را «اصل» خوانده است. لذا مهم‌ترین اثر خود را «صل‌الاصیل» یا اصول آصفیه می‌نامد. از آنجایی که یک فیلسوف تنزیهی است، از هر فرعی از فروع کتاب، از قاعده «الواحد» تنزیه خداوند از اوصاف الهی را نتیجه می‌گیرد. در اصل اول رساله می‌گوید: «هو الذی سمیناه اصل اصیلا فی بیان ان الواحد المحض بسیط من جمیع الجهات لا یمكن ان یصدر عنه آلا الواحد و التنبیه ذلک علی المطلوب لبداهه عند العقلاء» حکیم براساس

قاعده الواحد میان علت و معلول قائل به مناسبت و خصوصیت ذاتی است و نتیجه و لازمه عدم مناسبت بین علت و معلول را ترجیح بلا مرجح می‌داند. در فرازی دیگر می‌گوید:

«اذ لم یکن لذات العله و جوهرها معنی مناسبه بالنسبه الی معلولها مخصص لصدور هذا المعلول الخاص منها دون السائر المعلولات لم یکن صدور هذا المعلول الخاص منها اولی من صدور غیر ذلك المعلول فیلزم الترجیح بلا مرجح من جانب العله وهو محال قطعاً» (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۱۳، ص ۲۶-۲۷).

رجبعلی تبریزی در آثار متعدد خود، آرای خاص و متفردی دارد. یکی از مهم‌ترین اصول حکمت متعالیه در بُعد معنانشناسی اوصاف الهی، عینیت ذات و صفات الهی است. وی براساس مبانی فکری خود این آموزه را به چالش می‌کشد و در آثار متعدد خود از جمله: اصل الاصل، اثبات واجب، المعارف الالهیه، به تفصیل آن‌ها را تبیین و نقد می‌کند. قاضی سعید و پیرزاده از برجسته‌ترین شاگردان وی نیز آرای استادشان را در آثارشان دنبال کردند.

ب: تباین واجب و ممکنات

حکیم در رساله «المعارف الالهیه» می‌گوید:

«فلما کان المبدأ الاول مبایناً لجمیع الممكنات من جمیع الجهات فلا بدّ ان یكون بریئاً عن جمیع خواصها و صفاتها اللاحقه بها فیکون فوق الوجود الوصفی...» (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۱۲).

از استدلال فوق این‌گونه برداشت می‌شود که مبدأ اول (حق تعالی) با همه ممکنات از همه جهات مباین است و از تمام صفات ممکنات و مخلوقات منزّه است. مبدأ اول هیچ سنخیتی و اشتراکی در هیچ جهاتی با ممکنات ندارد. مبدأ اول فوق وجود وصفی و عدم است. خداوند در وجود وصفی عام باممکنات اشتراک و سنخیت ندارد. زیرا لازم می‌آید که نیازمند به علت باشد (پیرزاده، بی تا ص ۲۰؛ آشتیانی، ۱۹۶۵، ص ۶۹).

درفرازی دیگر می‌گوید:

اگر معنی وجود در واجب تعالی به عینه معنی وجودش باشد که در ممکنات است، لازم می‌آید که واجب تعالی هم مخلوق باشد (تبریزی ۲۰۰۷، ص ۱۲، همو، ۱۹۶۵، ص ۵۳).

حکیم به استناد روایت امام رضا(ع) می‌گوید:

«فکلّ ما فی الخلق لایوجد فی خالقه وکلّ ما یمکن فیه یمتنع فی صانه: هر چه در خلق است در خالقش یافت نمی‌شود و هر چه در او ممکن است در صانعش ممتنع است» (شیخ صدوق، ۲۰۱۷، ق، ص ۶۰؛ صدرالدین شیرازی، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۱۹۲).

آنچه در مورد ممکنات صادق است، در مورد خالق، صادق نیست. زیرا در این صورت لازم می‌آید، حق تعالی با مخلوق در امری مشترک باشند، در این صورت ما بالاشتراک، همواره مستلزم ما به الامتیاز می‌شود. لذا اگر چیزی دارای این دو حیثیت باشد، ناچار مرکب خواهد بود و ترکیب در خدا راه ندارد؛ بنابراین در هیچ امری با ممکنات مشترک نیست. قاضی، مبانیت خالق و مخلوق را تبیینی مطلق می‌داند و این تباین را به ذاتی و صفاتی و اخلاقی تقسیم می‌کند (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۸؛ قمی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۷۰-۸۰-۱۱۵، همو، ج ۱، ص ۱۳۱).

قاضی سعید می‌گوید: آنچه برای مخلوق هست، دارای طبیعت امکانی می‌باشد و نمی‌توان طبیعت امکانی را برای واجب بالذات قائل شد (همو، ص ۱۸۰).

در رساله «کلید بهشت» می‌گوید: خداوند ماهیت ندارد، چیزی که ماهیت ندارد، دارای صفت نیست. خداوند وراى وجود و علت‌هاست و در هیچ وجهی از اوصاف با ممکنات، مشترک نیست (قمی، ۱۹۸۳، ص ۶۲).

ج: استناد به وجود وصفی

حکیم بر این باور است که معنای وجود، عام و بدیهی‌التصور است و معنای وصفی و مصدری (بودن و هستی) دارد. لذا خداوند نمی‌تواند به این وجود که محمول اشیا و ممکنات واقع می‌شود، متصف شود.

حکیم در «صل الاصل» در دومین فرع از فروع (قاعده‌الواحد) می‌گوید: «و تعلم ممّا ذکرنا أنّ الواجب تعالی لایمکن بهذا الوجود عام البدیهی المحمول علی الاشیاء، لآته تعالی فاعل هذا الوجود و فاعل الشی لایمکن أن یکون قابلاً...»

استدلال حکیم این است، وجود وصفی و عام را خداوند به ممکنات داده است و اگر واجب تعالی متصف به آن شود مستلزم این است که حق تعالی، هم فاعل و هم قابل آن باشد در نتیجه ترکیب در واجب رخ می‌دهد.

وی وجود را صفت دانسته و صفت عین ذات نمی‌تواند باشد، وصف نیازمند موصوف است و نیاز در واجب راه ندارد. صفت یعنی امری که تابع و فرع ذات است و ذات حقیقتی اصل و متبوع است.

اگر صفت عین ذات باشد، لازم می‌آید، تابع عین متبوع یا لازم عین ملزوم شود و باطل است. اگر واجب‌الوجود مجموع ذات و صفات باشد، ترکیب در ذات او پیش می‌آید در صورتی که واجب‌الوجود من جمیع الجهات واحد است. معنای وصفی وجود مختص ممکنات است. مبنای این استدلال‌ها نیز قائل بودن به اشتراک لفظی وجود است. در ادامه می‌گوید: «کما عرفت و یظهر فی هذا الفساد المتأخرین وهو أنّ الوجود مشترک معنوی بین الواجب والممكن» که قائلین به اصل اشتراک لفظی وجود، اصل اشتراک معنوی وجود میان واجب و ممکنات را مردود می‌دانند (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۲۹، همو، ۱۹۶۵، صص ۵۲، ۵۳؛ پیرزاده، بی تا صص ۳۰، ۳۵؛ آشتیانی، ۱۹۶۵، صص ۲۳۳، ۲۳۵).

آرای تنزیهی حکیم تبریزی در بعد معناشناسی اوصاف الهی

مسائلی که در حوزه معناشناسی اوصاف الهی مطرح می‌باشد، این است که

الف: از دیدگاه حکیم تبریزی، آیا صفات حق تعالی، معنای ایجابی دارند یا سلبی؟

چگونه می‌توان در مورد اوصاف الهی سخن گفت؟

ب: دیدگاه حکیم درباره عینیت ذات و صفات چیست؟

یکی دیگر از اصول معناشناسی الهیات تنزیهی، طرح نظریه اشتراک لفظی وجود و رد اشتراک معنوی توسط حکیم است. حکیم بر این باور است که وجود مشترک لفظی میان واجب و ممکنات است. لذا اشتراک معنوی وجود را منکر هست. بر این مبنا معنی وجود در حق تعالی و ممکنات به یک معنا بکار نمی‌رود. زیرا در این صورت لازم می‌آید که حق تعالی هم مخلوق واقع شود. به عنوان مثال: در گزاره‌های «واجب‌الوجود وجود دارد و انسان وجود دارد» وجود به یک معنی نخواهد بود. «و الحق أنّ لفظ الوجود والموجود مشترک بین الاول و الممكن» صفات کمالی، علم، قدرت، حیات، نسبت به خالق و مخلوق به صورت مشترک لفظی هستند.

اگر قائل به اصل اشتراک معنوی در مورد صفات خدا باشیم، لازمه‌اش این است که میان خالق و مخلوق تفاوتی نباشد و در صفات با هم مشترک باشند. این سبب سقوط در ورطه تشبیه و شرک است (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۲۹، همو، ۱۹۵۸، ص ۴۹-۵۲؛ پیرزاده، بی‌تا، ص ۳۳؛ قمی، ۲۰۰۰، ۹۳-۹۴).

حکیم تبریزی معتقد است که در مورد خداوند، تنها به زبان سلبی باید سخن گفت. در رساله *اصل الاصل* درباره معناشناسی اوصاف الهی می‌گوید: «آنچه یجب آن يرجع السلوب کلها الی سلب واحد وهو ایضاً بالآخره الی وجوب الوجود واذا لم يرجع السلوب کلها الی سلب واحد لزم الکثره فیه تعالی لانه فرق ...»

یعنی: همانا لازم است که همه سلب‌ها به سلب واحد برگردد و آن در نهایت به وجوب وجود. اگر سلوب به سلب واحد برگردد، کثرت در حق تعالی لازم می‌آید. زیرا در این صورت، بین ثبوت امور متکثر در استلزام کثرت و بین سلب آن از ضرورت در حق تعالی فرقی نیست.

از استدلال فوق برمی‌آید حکیم، خدا را منزله از صفات و سمات و حدود و رسوم می‌داند و مدعی است که در مورد خدا نمی‌توان، به طور ایجابی سخن گفت، صفات ایجابی و ثبوتیه باید به صفات سلبی تأویل شود.

همه اوصاف به ظاهرایجابی خداوند، در واقع معنای سلبی دارند. معنای واقعی صفات، یعنی نفی مقابل آن صفت. وقتی می‌گوییم خدا قادر است، به این معنی است که عاجز نیست. همه اوصاف الهی را باید بر مبنای الفاظ سلبی و تنزیهی تأویل کنیم. لذا همه اوصاف به سلوب ارجاع می‌گردد.

سلب اوصاف ممکن و به کار بردن معانی سلبی، سبب تمایز خدا از سایر چیزها می‌شود. لذا در دیدگاه تنزیهی همه سلب‌ها و نقصان‌ها و ملاحظات منفی که از اوصاف و ویژگی‌های ممکنات است باید از خداوند سلب شوند.

در اصل دوم، کتاب *اصل الاصل تحت عنوان «فی تنزیه واجب عن صفات النقصان»* بعد از تقسیم وجود بما هو موجود به واجب الوجود و ممکن الوجود و تقسیم ممکن به جوهر و عرض و هر کدام به اجناس و انواع، اذعان دارد که این تقسیم، خود دلیل بر تنزیه خداوند

از صفات نقصان ممکنات است، زیرا با این تقسیم جوهر و عرض و جسم بودن از خدا سلب می‌شود (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۱۱-۵۱).

«فصفاً الله تعالى كلها راجعه الى سلوب الاضداد والنقائض لانيها ثبوتيه له عينيه او قائمه به قسمه الصفات بالثبوتيه والسلبيه انما هو باعتبار الالفاظ فقط...» یعنی خداوند تعالی را وصف کردند به این که همه اوصافش به سلوب اضداد و نقائض برمی‌گردد، نه این که صفات ثبوتیه عین آن صفات یا قائم به آن هستند و تقسیم صفات به ثبوتیه و سلبیه فقط به اعتبار لفظ است (قمی، ۱۹۹۳، ص ۱۱۲-۱۷۹، همو، ۲۰۰۰، صص ۹۴، ۹۳).

مکتب حکیم تبریزی بر این باورند که اگر تفسیر ایجابی در مورد اوصاف واجب تعالی داشته باشیم و اشتراک معنوی وجود میان واجب و ممکنات را بپذیریم، مستلزم تشبیه خالق و مخلوق می‌شود و نتیجه آن اکتناه ذاتی حق تعالی است که براساس ادله عقلی و نقلی باطل است. «وَ لَا آيَاهُ وَحَدَّ مِنْ اَكْتَنَاهُ» لذا باید صفات ثبوتی و ایجابی به صفات سلبیه ارجاع داده شوند (همو، ۱۹۹۳، ص ۱۲۳).

براساس تبیین پیش گفته، یکی از نکات مهم در حوزه معناشناسی الهیات تنزیهی، این است که حکیم با استناد به مضمون آیات و روایات، به نگرش تنزیهی گرایش پیدا کرده است که منشأ آن اشتراک لفظی و انکار اشتراک معنوی وجود است و بر این اساس آیات و روایات را تفسیر می‌کند و از آن‌ها نفی صفات و تنزیه حق تعالی از اوصاف را نتیجه می‌گیرد.

یکی از روایات، کلام امام علی (ع) در نهج‌البلاغه است که می‌فرماید: «کمال الاخلاص نفی الصفات عنه: کمال اخلاص، تنزیه وخالص گردانیدن و نفی صفات از اوست» (ابن میثم بحرانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۱۲۲).

روایت دیگر که شیخ ابوجعفر کلینی در کافی ذکر کرده است: «کل موصوف مصنوع و صانع الاشیاء غیر موصوف: یعنی هر چیزی که وصف کرده باشد، مصنوع و صانع چیزها غیر موصوف است» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۱۱۳).

روایت دیگر که شیخ «ابن بابویه» در کتاب توحید از امام رضا (ع) نقل کرده است و مضمون این حدیث با خطبه اول نهج‌البلاغه یکسان است. «اول عباده الله معرفته واصل معرفه الله توحیده و نظام توحید الله نفی الصفات عنه...» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴، ص ۴۳؛ شیخ صدوق، ۲۰۱۷، ص ۳۴).

روایت دیگر که در کتاب توحید منقول است از امام رضا (ع) که فرمودند: «مَنْ شَبَّهَ اللَّهَ بخلقه فهو مشرک: یعنی هر کس خدا را به مخلوقش تشبیه کند، مشرک است» (شیخ صدوق، ۲۰۱۷، ص ۳۸).

حکیم بر این باور است که مفاد «کمال الاخلاص نفی الصفات عنه» نفی مطلق صفات است، عینیت صفات و ذات را انکار می‌کند. زیرا هرگونه قول به اشتراک معنایی وجود را متعارض با حق تعالی و تنزیه او می‌شمارد.

عینیت ذات با صفات محال است و این بدترین قول است، زیرا ذات و موصوف محتاج الیه‌اند و صفت محتاج و نیازمند به موصوف است. صفت با موصوف نمی‌تواند متحد و یکی شود. زیرا محتاج، محتاج‌الیه خواهد شد و برعکس صفت خودش محدود ساختن است (تبریزی، ۲۰۰۷، ص ۷-۵۳-۵۵، همو، ۱۳۴۴، ص ۵۳، همو ۹۳، ۲۰۰۰-۹۴؛ قمی، ۱۹۹۳، ص ۱۱۷-۱۲۳).

حکیم تبریزی در رساله *اثبات واجب* دو دلیل برای رد عینیت ذات با صفات ارائه می‌کند:

الف: دلیل عام ب: دلیل خاص

استدلال وی چنین است:

«باید دانست که نمی‌تواند بود که صفت عین ذات باشد»

در دلیل عام، عینیت واتحاد ذات و صفات را به طور مطلق انکار می‌کند.

دلیل عام، دلیل نفی اتحاد است. خواه اتحاد دو ذات باشد، خواه اتحاد دو صفت و یا اتحاد ذات با صفت.

اصل برهان

«دو چیز نمی‌تواند یکی باشند. زیرا یا هر دو موجود هستند یا یکی موجود است و دیگری موجود نیست. یا هیچ کدام موجود نیستند، بلکه ثالثی به هم رسیده است» از استدلال حکیم این طور برمی‌آید که:

صفت و موصوف یا هر دو موجودند یا یکی موجود و دیگری معدوم است، یا هر دو معدوم است. در صورت اول، اتحاد صفت و موصوف بی‌معناست. زیرا فرض بر این بود که آن دو موجودند.

وجه دوم، هم محال است. زیرا اتحاد وجود و عدم امکان ندارد. وجه سوم هم محال است. زیرا چیزی وجود ندارد که تا اتحادی صورت گیرد، یعنی دو چیزی که موجود نیستند تا شیء سوم را به وجود آورند. لذا از آنجا که اتحاد محال است، که صفت عین موصوف نمی‌تواند باشد و اتحاد ذات و صفت باطل و محال است.

دلیل خاص

«صفت چیزی است که در ذات و ماهیت خود نیازمند به موصوف باشد و در آن حلول کرده باشد و ممکن نیست چیزی که محتاج باشد به چیزی در ذات و ماهیت خود و حال در آن چیزی باشد، عین آن چیز باشد، پس صفت عین ذات موصوف نتواند بود» (تبریزی، ۱۹۵۸، صص ۵۱، ۵۳، همو، ۲۰۰۱، ص ۲۳۹).

آنچه از استدلال فوق استنباط می‌شود این است که:

هر صفت و وصفی نیازمند و وابسته به موصوف و حال در آن است. عینیت محتاج و محتاج‌الیه، محال است. زیرا صفت چیزی است که در ذات و ماهیت خود به موصوف نیازمند و وابسته است و در آن حلول کرده است. امکان ندارد که چیز محتاج به چیزی که در آن ذات و ماهیت حلول کرده باشد، عین آن چیز باشد؛ بنابراین صفت عین ذات موصوف نمی‌تواند باشد.

حکیم در رساله‌ی *المعارف الالهیه* می‌گوید: وصف داشتن با وحدت حقیقی خداوند منافات دارد. زیرا او برتر از وحدت است و صفت ندارد. ذاتش وجودش است و ذاتش، وجوبش نیز هست. لذا بذاته و موجود بذاته و واجب بالذاته است. درباره‌ی خدا هر چه هست، ذات اوست نه معنای عارضی و صفات ذاتی، اگر صفات مختلف برای خدا بیان می‌شود، به معنای این است که او بذاته چنین است، نه این که دارای صفات است. ذاتش از این صفات کفایت می‌کند.

حکیم، این معنی را معرفت مخلصین می‌داند و شاید قول به عینیت ذات و صفات به همین معنا باشد، نه اینکه ذاتی قائل باشیم و صفاتی که عین هم باشند. زیرا این نگرش مستلزم تعدد و ترکیب می‌شود و در مورد حق تعالی محال است (پیرزاده، بی تا، صص ۳۵، ۳۹).

قاضی سعید در رساله‌ کلید بهشت درباره نفی صفات می‌گوید: صفات، عبارت است از امری که تابع و فرع ذات باشد و ذات حقیقتی است که اصل و متبوع است. لذا اگر صفت عین ذات باشد، لازمه‌اش این است که تابع، عین متبوع یا عین ملزوم بشود. اتصاف واجب به هیچ امری از امور ممکن نیست، خواه سلبی باشد خواه ایجابی.

لذا در هیچ وصفی از اوصاف با ممکن‌الوجود، مشترک و متحد نخواهد بود، مگر در لفظ؛ یعنی واجب‌الوجود فقط ذات است متصف کردن او به اوصاف به‌هیچ‌وجه معقول نیست. واجب‌الوجود نمی‌تواند، مجموع ذات و صفات باشد. زیرا در این صورت ترکیب در واجب‌الوجود حاصل می‌آید. اشتراک واجب با ممکنات لفظی است.

در فرازی دیگر از این رساله می‌گوید: مقصود پیامبران از بیان اوصاف ایجابی الهی، این نیست که خداوند واجد اوصاف است، بلکه غرض این است که حق تعالی، متصف به نقیض آن وصف نیست. به عنوان مثال: او عالم است، یعنی جاهل نیست. همه اوصاف را باید براین مبنا قیاس قرار داد و همه اوصاف ایجابی به سلوب برمی‌گردند (قمی، ۱۹۸۳، ص ۷۰؛ دینانی، ۲۰۰۲، ص ۱۶۰).

نقد آرای حکیم تبریزی

الف: یکی از نقدهایی که بر حکیم تبریزی وارد است، این است که وی قاعده «الواحد» را اصل الاصل می‌داند، بر مبنای قاعده الواحد یا نظریه صدور، میان واجب و ممکنات و خالق و مخلوق، تناسب و سنخیت برقرار است. این ادعای حکیم با مبانی فکری او در هستی‌شناسی اوصاف واجب تعالی، پارادوکس دارد. زیرا او قائل بود که میان واجب و ممکن یا خالق و مخلوق بینونیت وجدایی وجود دارد و این مفاد قاعده «الواحد» را نقض می‌کند. وجه استدلال پارادوکس به این صورت است که براساس تبیین پیش گفته‌شده، حکیم قاعده الواحد و تناسب ذاتی علت و معلول را قبول دارد و عدم آن را ترجیح بلا مرجح می‌داند. از طرف دیگر هم در بعد هستی‌شناسی قائل به تباین مبدأ اول با فعلش یا تباین خالق با مخلوق است. در این صورت اصل سنخیت باتباین مطلق منافات دارد.

در صورتی که اصل سنخیت با اشتراک معنوی وجود، بیشتر سازگاری دارد تا به تباین مطلق بین خالق و مخلوق و اشتراک لفظی.

به بیان دیگر ضرورت وجود تناسب ارتباط میان علت و معلول، چگونه با تنزیه مطلق خداوند قابل جمع است؟

وی حدیث معتبر «آنچه در خلق یافت می‌شود، در خالق یافت نمی‌شود و برعکس...» را بر همین مبنای تباین خالق و مخلوق، تفسیر می‌کند. اگر این گونه باشد، خداوند با مخلوقات در مصداق این مفهوم مشترک می‌شود.

به نظرنگارنده، حکیم تبریزی معتقد به تباین بین خالق و مخلوق است و اینکه هیچ سنخیتی و مناسبتی میان آن‌ها وجود ندارد، ولی اشکال او این است که تحقق سنخیت و مناسبت میان خالق و مخلوق را نوعی شریک داشتن خالق در صفات و اسما می‌داند، در حالی که تحقق سنخیت و مناسبت میان خالق و مخلوق یا حتی دو شی هرگز به معنی این نیست که خالق در اسما و صفات با مخلوق یا ممکنات شریک هستند. لذا در مفهوم سنخیت و مشابهت خلط کرده است.

مفهوم وجود، در همه مواردی که بر اشیای گوناگون حمل می‌شود، دارای یک معنا است. مفهوم وجود مشترک معنوی است. مفهوم وجود برای واجب به همان، معنایی است که بر ممکنات حمل می‌شود. حکیم تبریزی، قائل به اشتراک لفظی وجود است و در مورد برداشت از روایت، دچار مغالطه خلط مفهوم و مصداق شده است. نباید حکم مصداق را به مفهوم سرایت داد. مغایرت در مصداق وجود، مستلزم مغایرت در مفهوم نیست.

دلیل دیگر برای رد نظریه فوق، استعانت از اصل تشکیک خاصی وجود و ذومراتب بودن آن که از نوآوری‌های صدرایی است و بر اصل اصالت وجود و اشتراک معنوی وجود استوار است. مفهوم وجود در همه موارد و مصادیق خود دارای معنای واحد است و اختلاف میان آن‌ها تنها از طریق شدت و ضعف و یا نقص و کمال است.

تشکیک خاصی، تشکیک در حقیقت بسیط، دارای مراتب و درجات متفاضل، به طوری که اشتراک بین مراتب و درجات، در حقیقت بسیط بوده و افتراق و امتیاز نیز به همان حقیقت بسیط برمی‌گردد، یعنی ما به الاشتراک در آن عین ما به الامتیاز است؛ مانند حقیقت وجود و یا نور که ذومراتب هستند و در عین حال که در تمامی مراتب خودساری هستند و اشتراک دارند، سبب افتراق آن‌ها نیز به شدت و ضعف و تقدم و تأخر خود نور است.

بر اساس اصالت وجود و اشتراک معنوی وجود و تشکیک خاصی وجود، صفات کمال، علم، قدرت و... هم وصف واجب تعالی قرار می‌گیرند و هم وصف ممکنات. ولی صفات در مراتب ممکنات محدود و متمایز از هم هستند اما اوصاف الهی در حق تعالی نامتناهی هستند و صفات کمالی در واجب تعالی، عین وجود و کاملترین مرتبه را دارا هستند. (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۳۱، ج ۶، ص ۱۲۴، همو، ج ۱، صص ۲۶۷، ۲۶۵؛ آشتیانی، ۱۹۹۷، ص ۲۶۶؛ طباطبایی، ۱۹۸۳، صص ۸، ۹ و ص ۱۸).

حکیم میان وحدت مفهوم وجود و تشکیک در مصادیق خلط شده است، اشتراک معنایی به مقام مفهوم و معنا بازمی‌گردد و مستلزم وحدت و اشتراک تمام در ناحیه مصداق نیست. لذا قائل بودن به سنخیت و اشتراک معنایی وجود، به این معنی نیست که واجب و ممکنات در صفات مشترک باشند، این مسئله با تکیه بر مراتب تشکیکی وجود قابل حل است. مکتب تبریزی، اصالت ماهیتی است و قائل به تشکیک ذاتی وجود نیستند.

ب: طرح الهیات تنزیهی از سوی طرفداران آن، به منظور پرهیز از خطر تشبیه و تعطیل در مورد خالق و مخلوق و سقوط در ورطه بت‌پرستی بوده است و مدعی بودند که توصیف ایجابی درباره اوصاف خداوند، نفی توحید و دچار شدن به شرک و تعطیل است، در صورت که این دیدگاه با قائل بودن به اشتراک لفظی وجود و اصالت ماهیت و انکار اصالت وجود لوازم آن، عملاً در ورطه شرک و تعطیل گرفتار شدند.

ج: اشکال دیگری که بر برداشت حکیم بر اساس قاعده الواحد وارد است این است که وی با انکار سنخیت و اشتراک معنوی، قاعده امکان اشرف را زیر سؤال می‌برد.

د: بر اساس قاعده «بسیط الحقیقه کل الاشياء و لیس بشی منها» واجب تعالی، بسیط من جمیع جهات است. «... لکن البرهان قائم علی أنّ کل بسیط الحقیقه کل الاشياء الوجود الّا ما یتعلّق بالنقائص و الاعدام... و واجب تعالی بسیط الحقیقه واحد من جمیع الوجوه فهو کل الوجود كما أنّ کله الوجود»

بسیط الحقیقه، کل کمالات وجودی را دارا است و او کل وجود است و نقص موجودات را ندارد.

همه نقصان و اعدام از او سلب می‌شود. نقایص حدود و قصورات اشیا هستند و امور عدمی و سلبی‌اند. اگر بسیط الحقیقه، همه کمالات وجود را نداشته باشد، ذاتش مرکب از وجود

و عدم می‌شود و ترکیب در او لازم می‌آید. هر هویتی که سلب شیء یا اشیاء از آن صحیح باشد، مرکب است.

اما در مورد شبهه اسناد صفات سلبیه به بسیط الحقیقه باید اشاره کرد که صفات سلبیه در واجب‌الوجود که هویت او بسیط است، به سلب عدم و نقص که همان سلب است، برمی‌گردد، معنای سلب سلب، جز وجود چیزی نیست. سلب نقصان جز کمال معنی دیگر ندارد: «کل ذلك يرجع الی سلب الاعدام والنقائص و سلب الوجود و سلب النقصان کمال وجود» مفاد این سلب به معنای سلب کمال نیست، بلکه بازگرداندن آن‌ها به سلب واحد، یعنی سلب امکان است و مرجع سلب امکان، وجوب وجود است که عین ذات واجب است (صدر، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۴۵، همو، ج ۶، صص ۴۷-۴۸، ج ۷، ص ۲۱۵، همو، ۲۰۱۱، ص ۶۴؛ جوادی آملی، ۲۰۰۳، صص ۳۲۲، ۳۲۵، همو، ۱۹۸۹، ج ۶، صص ۲۸۳، ۲۸۴؛ حسن‌زاده آملی، ۲۰۱۳، ج ۱، ص ۴۸۴؛ آشتیانی، ۱۹۹۷، ص ۲۳۶).

این بهترین استدلال برای رد مکتب الهیات تنزیهی است که صفات ثبوتی را به سلبی ارجاع می‌دهند، در صورتی که در نظام صدرایی، صفات سلبی به صفات ثبوتی ارجاع می‌گردند. لذا براساس قاعده بسیط الحقیقه، خداوند همه اوصاف و کمالات را دارد و تنزیه او از صفات باطل است و دیدگاه صدرایی در مورد اوصاف الهی بر دیدگاه حکیم ترجیح دارد.

استدلال دیگر برای اثبات واجد صفات بودن واجب تعالی، این است که او منبع همه کمالات به مخلوقات است، خود نمی‌تواند فاقد این اوصاف و کمالات باشد: «لأن ذاته مبدء کل الخیرات و الکمالات فکیف یکون ناقصاً بذاته مستکملاً بغيره» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۳۴).

ه: ایرادی که بر کلام حکیم در مورد اکتناه ذاتی، وارد می‌باشد، این است که بین مفهوم و مصداق خلط کردند، اگر کسی توانایی اکتناه صفات خدا را ندارد، دلیل بر این نیست که معنا و مفهوم صفات هم برای او معلوم نباشد. قابل اکتناه نبودن مصداق و حقیقت خارجی به معنای عدم امکان داشتن مفهومی از آن نیست. آن چیزی که قابل اکتناه نیست، حقیقت وجود و صفات خداست که نامتناهی است و موجود محدود نمی‌تواند بر آن احاطه کند.

نقد دیگری که می‌توان گفت این است که اگر تفسیر ایجابی از اوصاف خدا، مستلزم اکتناه ذاتی می‌شود، آیا تفسیر تنزیه‌ی از صفات خدا، مستلزم اکتناه ذات الهی نمی‌شود؟ باید از قائلین به تفسیر تنزیه‌ی، سؤال کرد که آیا از ذات الهی چیزی می‌دانند و می‌شناسند تا اینکه چیزی را از او سلب کنند؟

و: مهم‌ترین اصل مکتب حکیم، تنزیه مطلق خدا از اوصاف است. اشکال این دیدگاه این است که تنزیه مطلق خدا، مستلزم تعطیل معرفت عقول است. در این صورت چرا خداوند انسان را فرمان می‌دهد که در قرآن تدبر و اندیشه کند. از طرف دیگر قرآن خود نیز به بیان اوصاف خداوند می‌پردازد. تدبر در چیزی که ناشناختنی است، معنا ندارد لذا دیدگاه قرآن با دیدگاه تنزیه محض و تعطیل منافات دارد. خداوند علاوه بر تمایزش از مخلوقات، دارای اوصاف ثبوتی هست و اکثر توصیف‌های خداوند در قرآن ایجابی است. ریشه تعطیل معرفت و عقول از سوی حکیم، از جنبه معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی، به اصالت ماهیت و اشتراک لفظی وجود و انکار اشتراک معنوی وجود بازمی‌گردد.

همچنین ایراد دیگر بر الهیات تنزیه‌ی وارد است که بر مبنای سخن حکما که گفته‌اند: مجهول مطلق لا یخبر عنه، اگر به خداوند جهل مطلق داشته باشیم نمی‌توانیم چیزی را از او سلب یا برای او اثبات کنیم.

ز: در مکتب تنزیه‌ی حکیم، معنای وجود عام و بدیهی را وصفی و نعتی گرفته‌اند. نه تنها صفات ممکنات، حتی این وجود عام بدیهی نیز بر واجب‌الوجود حمل نمی‌شود، همان‌طوری که بر سایر اشیا و ممکنات حمل می‌شود. واجب تعالی، به این وجود متصف نمی‌شود، زیرا حق تعالی فوق وجود وصفی است و او خالق آن است.

نقدی که بر استدلال فوق وارد می‌باشد این است که زمانی درباره وجود عام و بدیهی و مشترک سخن به میان می‌آید، منظور، مفهوم وجود نزد فلاسفه است، نه حقیقت وجود. در بحث اشتراک معنوی وجود نیز، بحث مفهوم وجود مطرح است نه مصداق آن. لذا در حمل وجود بدیهی و عام بر واجب و ممکن، مغالطه خلط مفهوم و مصداق صورت گرفته است.

ح: حکیم در بعد معناشناسی اوصاف الهی، در رساله/ثبات و/جب دو دلیل عام و خاص ذکر کرده است و نتیجه گرفته است که اتحاد ذات و صفت محال است. عینیت ذات و صفات را باطل دانسته است.

اشکال حکیم این است که به این مسئله توجه نکرده است که مفهوم اتحاد دو چیز با مفهوم عینیت یکی شدن تفاوت دارد.

ایراد دیگر اینکه در بحث عینیت ذات و صفات، ذات بسیط الحقیقه واجب، می‌تواند منشأ انتزاع مفاهیم و صفات متعدد بشود و این گونه اتحاد محال نیست، تکثر و تعدد صفات با وحدت منشأ انتزاع منافات ندارد که حکیم از آن غافل بوده است.

صفات ذاتی حق تعالی به لحاظ مفهومی متکثر و مختلف‌اند، ولی به لحاظ مصداقی و عینی واحد بوده و عین یکدیگرند و مصداقاً به وجودی واحد که ذات احدی بسیط الحقیقه است، موجود هستند.

درواقع ذات واجب تعالی می‌تواند به عنوان ذات واحد منشأ انتزاع مفاهیم کثیره، همچون علم، قدرت و غیره قرار گیرد و خللی به منشأ انتزاع که ذات باری تعالی است، وارد نمی‌شود. نحوه وجود صفات مانند اتحاد چند لامتحصل در یک متحصل است، به عبارت دیگر ذات به عنوان منشأ انتزاع مفاهیم متعدد متحصل است و مفاهیم که از آن انتزاع می‌شوند لامتحصل‌اند، لذا این اتحاد محال نیست؛ از اینرو استدلال حکیم در نفی عینیت صفات باطل است (خادمی، ۲۰۱۶، ص ۱۳۳).

استدلال دیگر اینکه، بر مبنای اصالت وجود، منظور از عینیت صفات با ذات این نیست که ذات و صفات در خارج دو چیز هستند و با هم متحد شدند. زیرا یکی شدن دو چیز عینی محال است. لازمه اعتقاد به اصالت ماهیت، اتحاد صفات با ذات است.

ط: قاعده صدور یا الواحد، نزد همه حکما معتبر است، اگر قائل به تباین بین واجب و ممکنات باشیم، چه راهی عقلانی برای توجیه صدور مخلوقات از خالق خواهیم داشت، در واقع فاعلیت و علت مفیضه و علت تامه بودن واجب‌الوجود زیر سؤال می‌رود و نیز با قاعده صدور و الواحد منافات دارد.

ی: نقد دیگری که بر اصل بینونیت خالق و مخلوق در هستی‌شناسی و معناشناسی اوصاف الهی، وارد می‌باشد، این است که تباین میان واجب و ممکنات بینونیت وصفی است نه بینونیت عزلی و انفکاک‌ی. بینونیت وصفی، فقط ناظر به اوصاف و موصوف و صفت است. علامه طبرسی در آثار خود روایتی از امام علی (ع) نقل کرده است که حضرت می‌فرمایند: «توحیده تمییزه عن خلقه وحکم التمییز بینونه صفه لایبینونه عزله: یگانگی خدا، تمیز

دادن او از خلق است، کیفیت و چگونگی این تمیز، بینونیت وصفی است نه عزلی». بینونیت وصفی بدان معناست که حق تعالی، به واسطه مباینات در صفات از خلق، تمایز و تغایر دارد نه به لحاظ وجودی و به کلی در مکان از ایشان جدا باشد و هر یک به طرفی باشد. (عزلی) از منظر عرفانی، حق عین خلق است و هم غیر آن، چون براساس وحدت شخصیه وجود، ذات حق مطلق به اطلاق مقسمی است و به نفس این اطلاق، عین همه اشیاست و از آنجا که هیچ محدودی مطلق نمی‌شود، حق تعالی به نفس همین اطلاق غیر از همه اشیاست. لذا خداوند همراه با خلق است و جدای از آنها نیست، یعنی حق تعالی به نحو تمایز احاطی از خلق امتیاز و تغایر دارد.

براساس گزاره‌های عرفانی در وحدت شخصیه، در تمایز احاطی وجود نامتناهی بر همه چیز احاطه وجودی دارد و عین همه اشیاست و هیچ مکان و موطن و مرتبه‌ای از آن خالی نیست. ولی در نگاهی دیگر، از همان جهتی که محیط بر کل و مطلق و بی‌نهایت است، غیر همه اشیاست. و این مصداق حدیث مولای متقیان است که «ما رایت شیئا الا و رایت الله قبله و بعده و فیه و معه» (یزدان پناه، ۲۰۰۹، صص ۱۵۴، ۱۵۶؛ ابن ترکه اصفهانی، ۱۹۸۱، ص ۹۱؛ امینی، ۲۰۱۰، ص ۲۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۴، ص ۲۵۳؛ طبرسی، ۲۰۰۷، ج ۱، ص ۲۹۹).

ک: اشکال دیگری بر دیدگاه حکیم تبریزی وارد می‌باشد، این است که توصیف سلبی و تنزیهی از واجب تعالی، در صورتی میسر است که توصیف ایجابی از او داشته باشیم. سلب و تنزیه هر وصفی از هر موضوعی نیازمند شناخت ایجابی نسبت به آن موضوع و مقایسه آن با سایر موضوعات است.

ل: اما مهم‌ترین اشکال بر مکتب حکیم، در حوزه معناشناسی اوصاف الهی، تفسیر نادرست از سخن مولی(ع) «کمال الاخلاص نفی الصفات عنه» است که حکیم، با تفسیر ظاهری، تنزیه خداوند از همه اوصاف را نتیجه گرفته است. تفسیر و برداشت آن‌ها، مستلزم تعطیل معرفت عقول و مستلزم تناقض است. یعنی چگونه می‌توان، چنین گفت، در حالی که خداوند، در مرتبه وجود و ذات خود همه کمالات را داراست و بسیط الحقیقه است از هر گونه نقصان منزّه است و واجب‌الوجود، من جمیع الجهات است و از طرف دیگر صفات را ندارد.

مقصود نفی صفات، در کلام امام (ع)، نفی صفات زائد بر ذات حق تعالی است. نفی صفات کمالیه از مرتبه ذات نیست، زیرا ذات احدیت، بذاته مصداق برای اوصاف کمالی است. هیچ صفت کمالی از مرتبه ذات سلب نمی‌شود و این اوصاف کمالی عین ذات اوست. علم و قدرت و حیات و غیره، موجود به وجود واحد بسیطی هستند که ذات احدی خداوند است، همه اوصاف از حقیقت ذات بسیط الهی، انتزاع می‌شوند و تساوق ذاتی دارند. این اوصاف در واقع و خارج به لحاظ وجودی عین ذات و همه عین سایر اوصاف هستند و به لحاظ مفهومی و معنایی دارای معانی متعدد و متفاوت هستند.

اوصاف اضافیه خداوند، همچون، عالمیت، رازقیت، ... اگرچه از لحاظ لفظ مختلف هستند، اما همه آنها به معنای واحد و به اضافه واحد، یعنی قیومیت برمی‌گردند و صفات اضافی بیرون از ذات نیستند. گرچه این اوصاف ذاتی، به لحاظ مرتبه، متأخر از مرتبه ذات احدی هستند، ولی هیچ خللی به وحدانیت ذاتی حق تعالی وارد نمی‌کند. (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۱۲۹، ج ۶، صص ۱۴۳، ۱۴۲، ج ۹، ص ۱۳۰، همو، ۱۹۸۴، ص ۵۴، همو، ۱۹۷۵، ص ۷۶، همو، ۱۹۸۴، ص ۵۴؛ طباطبایی، ۱۹۸۴، ص ۱۳۴، همو، ۱۹۹۱، ص ۴۸، همو، ۱۹۸۳، ص ۲۸۵؛ جوادی آملی، ۲۰۰۵، ج ۲، ص ۵۲).

نیز واجب‌الوجود بالذات، علت تامه هر ممکنی است، علت موجد و هستی‌بخش، در مقام علیتش، همه کمالات وجودی معلول را به نحو‌علی و اشرف دارا می‌باشد. زیرا او وجود صرف است (معنای انصاف). زیرا براساس قاعده «معطی شیء فاقد شیء نمی‌شود» واجب‌الوجود، بسیط و واحد به وحدت حقه است؛ بنابراین هرکمال و صفت وجودی در واجب‌الوجود هست و عین ذات اوست و همه را داراست. (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۳۴؛ حسن‌زاده آملی، ۲۰۱۳، ج ۲، ص ۲۳۳؛ طباطبایی، ۱۹۸۳، ص ۲۸۵، همو، ۲۰۰۷، تعلیقه ۱، ص ۱۳۵).

بنابراین می‌توان اینگونه بیان کرد که دیدگاه صدرایی و نوصدراییان در مورد صفات الهی بر دیدگاه حکیم ترجیح دارد و تفسیر حکیم در کلام مولی (ع) نادرست است؛ لذا خدا همه صفات را داراست. زیرا علت تامه و هستی بخش هست و صفات خداوند با توجه به اختلاف مفهومی همه مصداق واحدی دارند که ذات الهی است و نفی صفات در کلام مولی صفات زائد بر ذات است.

استدلال دیگر که برای عینیت ذات و صفات می‌توان به آن اشاره کرد، این است که اگر صفات کمالی، علم، قدرت، ... خداوند زائد بر ذات باشند و ذات خدا در مرتبه وجود ذاتی، فاقد و خالی از این کمال بود، در این صورت ذات او در مرتبه وجود ذاتی، مصداق برای صدق این صفات کمالی قرار نمی‌گیرد و این اوصاف کمالی بر مرتبه ذات حمل نمی‌شوند، در نتیجه ذات خدا فاقد این اوصاف و کمال می‌شود.

بنابراین بذاته ناقص خواهد بود و بعضی از کمالاتش را از غیر می‌گیرد و به وسیله غیر استکمال می‌یابد و این مستلزم فاعل و منفعل بودن واجب تعالی خواهد بود و نتیجه آن، ترکیب دو حیثیت فعل و انفعال است که برای بسیط الحقیقه نامعقول است. (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۳۵، همو ۱۹۸۴، ص ۱۳۴).

م: نقد دیگر براساس عینیت ذات با صفات براساس حیثیت تقییدیه اندماجی تحقق یا حیثیت تقییدیه به حسب استقرا سه نحوه متفاوت دارد:

حیثیت تقییدیه نفادیه که مربوط به ماهیات و مرحله تعیین و نفاد و حدشی است. حیثیت تقییدیه شأنیه که جای بحث آن‌ها در این نوشتار نیست.

حیثیت تقییدیه اندماجی: این بحث با بحث معقولات ثانی در فلسفه اسلامی گره و پیوند خورده است.

تحقق معقولات ثانیه فلسفی، همچون، شیثیت، وحدت، فعلیت، و... را براساس اصالت وجود در خارج است، مفاهیم مذکور صفت اندماجی و اندکاکمی متن وجود هستند و جهات نهفته و مستهلک متن وجوداند و از متن وجود انتزاعی می‌شوند. زیرا براساس اصالت وجود فقط مفهوم وجود بیانگر متن واقع عینیت خارجی است. در مقام تشبیه و تنظیر، رابطه صفات و ذات را به رابطه معقولات ثانیه فلسفی با وجود بیان می‌کند.

تحقق این امور در خارج بواسطه حیثیت تقییدیه می‌باشند. به عبارت دیگر موضوع به دلیل ارتباطی که با واسطه دارد، از طریق واسطه به محمول قضیه متصف می‌باشد: اولاً و بالذات همان واسطه است و موضوع ثانیاً و بالعرض به محمول متصف می‌شود. وقتی می‌گوییم: این جسم سیاه است آنچه اولاً و بالذات متصف به سیاه بودن است، سیاهی جسم است و از آنجا که جسم نوعی ارتباط با سیاهی دارد حکم سیاه بودن به موضوع یعنی جسم نیز سرایت می‌کند. درباره معقولات ثانیه فلسفی وقتی می‌گوییم: «وجود عالم مثال علت برای

عالم ماده است» علیّت به عنوان معقول ثانیه فلسفی، و حکمی از احکام وجود مرتبه مثالی، درعالم خارج تحقق دارد. آنچه اولاً و بالذات محقق است وجود عالم مثال است و چون عالم مثال باعلیت رابطه درخارج دارد، می‌توان گفت که علت به عنوان حکمی از احکام وجود عالم مثال درخارج تحقق دارد. درمورد رابطه صفات کمالی خداوند، همچون، علم، قدرت و غیره با ذات حق تعالی ماندرابطه معقولات ثانیه فلسفی با موضوع خود و به حیثیت تقییدیه اندماجی است. وقتی می‌گوییم: ذات خدا قدیر است، قدرت در مرتبه خدا وجود دارد. وجود اولاً و بالذات برای ذات واجب ثابت است و ثانیاً و بالعرض و به دلیل رابطه‌ای که ذات با صفات دارد، یعنی حیثیت تقییدیه اندماجی برای خود این صفات ثابت می‌شود. صفات باری تعالی مانند معقولات ثانی فلسفی، همچون وحدت، وجوب، فعلیت ... هستند که این مفاهیم بر اساس اصالت وجود، از حاق متن وجودی انتزاع می‌شوند و درخارج به حیثیت تقییدیه وجود، موجود و متحقق‌اند و تحقق بالعرض و مجازی دارند. همه آنها جهات نهفته در متن اصیل وجودند.

در مورد صفات حق تعالی هم در مرحله ذات، همه متن وجود حق تعالی، یکسره و یکپارچه علم و قدرت و رحمت ... است. همه اوصاف جهات و حیثیت نهفته و اندکاکای و استهلاکی متن وجود حق تعالی هستند که به وجود او موجودند.

در مقام تنظیر، عینیت ذات و صفات الهی را شبیه رابطه ماهیت و وجود، دانسته شده است. «بل وجوده الذی هو ذاته هو بعینه مظهر جمیع صفات الکمالیه من غیر لزوم کثرة و انفعال و قبول و فعل و الفرق بین ذاته و صفاته کالفرق بین الوجود و الماهیه ...» براساس استدلال فوق، ماهیت فی نفسه و از حیث ذات خود موجود نیست، بلکه از حیث متن وجود و با حیثیت تقییدیه او متحقق است.

صفات حق تعالی نیز، فی نفسه و از جهت ذات خودشان، موجود نیستند، بلکه از حیث حقیقت احدیت و با حیثیت تقییدیه اندماجی ذات حق تعالی موجودند. وجود و ذات حق تعالی، مظهر و مصداق همه صفات کمالی اوست، بدون اینکه کثرت و فعل انفعال، درآن لازم آید (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۲۰، همو ۲۰۰۴، ص ۸۵، همو ۱۹۸۴، ص ۵۰؛ سبزواری، ۱۹۸۱، ص ۴۴۵؛ فیاضی، ۲۰۱۰، ص ۲۸؛ یزدان پناه، ۲۰۰۹، صص ۱۷۱، ۱۷۰ و ۱۸۶؛ امینی نژاد، ۲۰۱۰، صص ۱۶۶، ۱۶۰).

بنابراین، واجب‌الوجود، بسیط‌الحقیقه، همه صفات کمالی را در خود به صورت مندمج و اندک‌اکی دارد ذات احدیت، مصداق همه صفات است و منشأ انتزاع اوصاف، وجود بسیط واجب تعالی است. بدون اینکه، کثرت و ترکیب و تعدد در ذات صورت گیرد.

نتیجه‌گیری

حکیم در حوزه معناشناسی الهیات تنزیهی، دیدگاه تنزیهی خود را در باب اوصاف خداوند بر مبنای، اصالت ماهیت، اشتراک لفظی وجود و تباین خالق و مخلوق تبیین می‌کند و برای وجود معنای وصفی قائل است. حکیم بر اساس قاعده صدور یا الواحد، تنزیه حق تعالی از اوصاف را نتیجه گرفته است. در بعد وجودشناسی و معناشناسی، میان مبدأ اول و دوم یا خالق و مخلوق، بینونیت قائل است و بر اساس اشتراک لفظی وجود و انکار اشتراک معنوی وجود، مناسبت و سنخیت میان واجب و ممکنات را انکار کرده است و بر این باور است که درباره اوصاف خداوند، فقط باید با لفظ تنزیه سخن گفت.

حکیم در استدلال‌های خود برای تنزیه حق تعالی از اوصاف و انکار عینیت ذات و صفات، دچار مغالطه و خلط شده است و مبانی فکری او با قاعده صدور و امکان اشرف و علت مفیضه بودن خدا، منافات دارد و سبب تعطیل معرفت و عقول و خروج از توحید صفاتی است. در حالی که در نظام صدرایی بر مبنای اصالت وجود، اصل اشتراک معنوی و تشکیک خاصی وجود و قاعده بسیط‌الحقیقه و حیثیت تفییدیه اندماجی، عینیت ذات و صفات اثبات شده است و اقوال صدرا ترجیح دارد.

مشارکت نویسندگان

هر دو نویسنده در ویرایش مطالب از نظر محتوایی و تنظیم عناوین و نگارش جملات و معرفی منابع و همچنین پاسخ به اشکالات داوران مشترکاً همکاری و راهنمایی کرده‌اند.

تشکر و قدردانی

مقاله ارسالی مستخرج از رساله دکتری مظاهر جوادی نیا است و از همه اساتید محترم که در نگارش مقاله همکاری کردند قدردانی و تشکر می‌شود.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مآخذ

- Ashtiani, J, *Selections of the works of the divine sages of Iran*, vol. 1, Mashhad, Mashhad University, 1965, Persian.
- Ashtiani, J, *Margins on the description of poets*, Tehran, Amirkabir, 1997, Arabic.
- Allah Bedashti, A, *Tawhid and Divine Attributes*, Qom, Qom University Press, Vol.5.2010, Persian.
- AminiNejad, *Mystical Wisdom*, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute, 2010, Persian.
- EbrahimiDinani, G.H, *The Story of Islamic Thought*, Volume 1-2, Tehran, *New Plan Publications*, 1997. Persian
- EbrahimiDinani, G.H, *Names and Attributes of Right*, Tehran, *Ministry of Culture Publishing Organization*, 1997. Persian
- EbrahimiDinani, G.H, *Philosopher's Prayer*, Tehran, Nashr-e Elm, 2008. Persian.
- Ibn MaysamBahrani, K, AH, *SharhNahj al-Balaghah*, vol. 1, Bi Ja, Ch II, 1404, Persian.
- Pourjavadi, N, *An Introduction to the Philosophy of Plato*, Tehran, University Publishing Center, 1985, Persian.
- Pirzadeh, MR, *The Divine Encyclopedia*, Tehran, Central Library of Tehran. Arabic.
- Tabrizi, R, *Asl al-Asil (Asifieh principles)*, introduction and correction by Aziz JavanpourHeravi, Hassan Akbari, Tehran, Association of Cultural Honors, 2007, Arabic.
- Tabrizi, R, *Obligatory Proof*, Abdullah Nourani, Mashhad Letter of Astan Quds, Vol. 21, 1965, Persian.
- TorkehEsfahani, Sainuddin Ali Ibn Mohammad, *Al-Tamheed Fi SharhQawaed Al-Tawhid*, edited by SeyyedJalaluddinAshtiani, Volume 2, Tehran, Iranian Philosophy Association, 1981, Arabic.
- JavadiAmoli, A, *RahiqMakhtoum*, Qom, Esra Publishing, 2003, Persian.
- JavadiAmoli, A, *Explanation of the Transcendent Wisdom*, Vol. 6, Bi Ja- Al-Zahra, 1989, Persian
- JavadiAmoli, A, *Thematic Interpretation of the Quran*, Vol. 2, Tehran, Esra ', 2005, Persian.
- HassanzadehAmoli, H, *Sharh al-Asfar*, vol. 1, Qom, Book Garden, 2013, Persian.
- Khademi, Hamidreza, *A Study and Critique of RajabaliTabrizi and Ghazi Saeed Qommi's Perspectives on Negative Theology*, Ontological Research Vol, 2013, Persian.
- Sabzevari, M, *Description of the system*, Tehran, Islamic Theological Publications, 1981, Arabic.

- Sabzevari, M, *Comments on the Evidence of Godhead, Correction and Suspension of SeyyedJalaluddinAshtiani*, Mashhad, Jamei Publishing Center,1981, Arabic.
- Sadr al-Mutallahin, M, *The Transcendent Wisdom in the Mental Travels*, Vol. 1-9, Beirut, Islamic Heritage Revival Center,1981,Arabic.
- Sadr al-Mutallahin, M, *Almashaer*, Tehran, Tahoori,1984, Arabic.
- Sadr al-Mutallahin, M, *Mafatih al-Ghayb*, Tehran, Tahoori,1984, Arabic.
- Sadr al-Mutallahin, M, *Al-Mabdawa Al-Ma'ad*, Tehran, Iranian Wisdom and Philosophy Association,1975, Arabic.
- Sadr al-Mutallahin, M, *Description of Sufficient Principles*, Volume 4, Tehran, Institute of Humanities.2004, Arabic.
- Taheri, S and Marvi Nam M, *Religious Causes and Motivations of RajabaliTabrizi and QaziQomi in Denial of the Originality of Sadra's Existence, Letter of Wisdom*, Fifth Year,2007, Persian.
- Tabatabai, MH, *The End of Wisdom*, Qom, Islamic Publishing Institute, Subordinate to the Teachers' Association,1983, Arabic.
- Tabatabai, MH, *Al-Tawhidiyyah Posts*, translated by Ali Shirvani, Tehran, Al-Zahra,1991, Persian.
- Tabatabai, MH, *Commentary on Asfar*, Qom, Al-Muktabah Al-Mustafawiyah,2007, Persian.
- Tabarsi, AA, *Protest*, Volume 1, Research of Seyyed Mohammad BaqirKhorsan, Najaf Ashraf, Dar al-Nu'man,2007,Arabic.
- Alizamani, a. A, *Speaking of God*, Tehran, Ch II, Publishing Organization, Research Institute of Islamic Culture and Thought,2016, Persian.
- Plotin, *period of works*, translated by Mohammad Hassan Lotfi, Tehran, Kharazmi Publications,1987,Persian.
- Fayyazi, G, *Existence and what is in Sadraei school*, written and researched by Hossein Ali Sheidan, Qom, seminary and university research institute,2011,Persian.
- Qomi, QS, *SharhTohidSadough*, vols. 1 and 3, correction and suspension of NajafgholiHabibi, first edition, Ministry of Culture and Guidance,1993, Persian.
- Qomi, QS, *The Key to Heaven*, correction and introduction by Mohammad Meshkoo, Tehran, first edition, Al-Zahra,1983,Persian.
- Klini, A, *Al-Kafi*, vol. 1, Tehran, Islamic Library,1407, Arabic.
- Majlisi, MB, AH, *Baharalanvar*, vol. 4, Beirut, Al-Wafa Institute,1403, Arabic.
- Yazdanpanah, Y, *Fundamentals of Theoretical Mysticism*, Qom, Imam Khomeini Institute,2009, Persian.

معرفی نویسندگان

نادر شکراللهی دانشیار و هیات علمی دانشگاه خوارزمی تهران و کرج است. دارای کارشناسی علوم سیاسی و کارشناسی ارشد رشته مدرسی فلسفه و کلام است. دکترای فلسفه تطبیقی را در سال ۱۳۸۲ از دانشگاه قم کسب کرده است. ایشان دوبار به عنوان استاد نمونه دانشگاه انتخاب شده‌اند. در سال ۱۳۹۰ نامزد دریافت جایزه کتاب فصل در شاخه فلسفه اسلامی شده

است. مسلط به زبان انگلیسی و دارای مقالات مختلف علمی و پژوهشی و همایشی در کنفرانس‌های علمی می‌باشد. زمینه تخصص ایشان فلسفه تطبیقی است.

Shokrollahi, N, Associate Professor, Karaj university

Nadershokrollahi@gmail.com

علی اله بداشتی استاد دانشگاه قم است. ایشان لیسانس دبیری الهیات را در سال ۱۳۶۸ از دانشگاه تهران و کارشناسی ارشد فلسفه و حکمت را از دانشگاه تهران در سال ۱۳۷۲ و دکترای تخصصی فلسفه و کلام را در سال ۱۳۸۲ از دانشگاه تهران کسب کرده است. در سال ۱۳۷۲ استاد ممتاز دانشکده الهیات دانشگاه قم و مدیر گروه دانشکده

الهیات گروه فلسفه و کلام از سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۹ بوده است. ایشان پژوهشگر برتر در سال‌های ۱۳۸۶ و ۱۳۸۹ و دارای مقالات علمی و پژوهشی و همایشی است و زمینه تخصص ایشان فلسفه و کلام می‌باشد.

Allahbedashti, A, Professor, Qom university

alibedashti@gmail.com

مظاهر جوادی نیا لیسانس دبیری الهیات و معارف اسلامی را در سال ۱۳۶۹ در دانشگاه فردوسی مشهد و کارشناسی ارشد را در رشته فلسفه و حکمت اسلامی در سال ۱۳۸۸ از دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران کسب کرده است. در سال ۱۳۹۴ در رشته دکتری حکمت متعالیه در دانشگاه خوارزمی کرج پذیرفته شده است. ایشان دبیر فلسفه و منطق می‌باشد و دارای مقالات متعددی در همایش‌ها و کنفرانس‌های علمی است. تخصص ایشان در حکمت متعالیه می‌باشد.

Javadinya, M , collegian Karaj Kharazmi university

 Mazaher.javadinya@gmail.com

How to cite this paper:

Nader Shokrollahi, Ali Allah Bedashti, Mazaher Javadinya (2022). Analysis and Critique of the Ontological and Semantic Dimension of Hakim Tabrizi's Purification Theology Based on Sadra's Wisdom. *Journal of Ontological Researches*, 10(20), 399-429. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1400.10.20.2.0

DOI: 10.22061/orj.2021.1648

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1648.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

